

Grażyna Stojak*

Rewitalizacja Podziemnej Trasy Turystycznej w Przemyślu w latach 2009–2014. Część II. Dokumentacje, projekty, ekspertyzy

Revitalisation of Tourist Underground Route in Przemyśl in the years 2009–2014. Part II. Documentation, designs, expertise

Słowa kluczowe: dziedzictwo kulturowe, podziemia, kolektor, dwukondygnacyjne piwnice

Key words: cultural heritage, underground, collector sewer, two-storey cellars

I. DOKUMENTACJE BADAWCZE I PROJEKTOWE, OPINIE I EKSPERTYZY – PRACE NIEPUBLIKOWANE. LITERATURA SPECJALISTYCZNA – PUBLIKACJE

1. Badania historyczno-architektoniczne, archeologiczne, inwentaryzacje

Kompendium wiedzy na temat przemyskiej kamienicy przyrynkowej stanowi dysertacja naukowa z 1998 roku autorstwa dr. hab. Marka Gosztyły, ówczesnego wojewódzkiego konserwatora zabytków w Przemyślu, która jest zbiorem informacji będących pokłosiem wcześniejszych badań, publikacji i dokumentacji projektowych, a także własnych prac analitycznych autora¹. Tym samym jest ona zwieńczeniem literatury przedmiotu, która została omówiona w I części artykułu, omawiającego rewitalizację Podziemnej Trasy Turystycznej w Przemyślu w latach 2009–2014. Powyższe dwutomowe opracowanie, a także późniejsze obszernie naukowe publikacje z początku XXI wieku, zostały poprzedzone wnikliwymi badaniami, opiniami i ekspertyzami, które warte są tego, aby pochylić się nad nimi i je przeanalizować.

W latach 1964–66 na zlecenie ówczesnego właściciela budynku wolnostojącego przy Rynku 1, tj. Prezydium Miejskiej Rady Narodowej przy ówczesnym Placu

I. RESEARCH AND DESIGN DOCUMENTATION, OPINIONS AND EXPERTISE – UNPUBLISHED MATERIAL. SPECIALIST LITERATURE – PUBLICATIONS

2. Historical, architectural and archeological research, inventory

A compendium of knowledge about the tenement house in the Market Square in Przemyśl is constituted in a scientific dissertation from 1998 by Marek Gosztyła, then the Monument Restorer of Podkarpackie Voivodship in Przemyśl, which is a collection of information from previous research, publications and project documentation as well as the author's own analysis¹. At the same time, it is the capstone of the literature of the subject, which was discussed in the part I of the article, describing the revitalisation of the Tourist Underground Route in Przemyśl in the years 2009–2014. The above two-volume report as well as later extensive scientific publications from the beginning of the 21st century were preceded by thorough research, opinions and expertise which are worth analysing in details.

In the years 1964–66, commissioned by the then owner of the detached building at 1 Market Square that is the Presidium of the Municipal National Council

* dr, adiunkt, Uniwersytet Rzeszowski

* PhD, lecturer, The University of Rzeszów

Cytowanie / Citation: Stojak G. Revitalisation of Tourist Underground Route in Przemyśl in the years 2009–2014. Part II. Documentation, designs, expertise. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2018;53:110-123

Orzymano / Received: 15.11.2017 • **Zaakceptowano / Accepted:** 6.02.2018

doi:10.17425/WK53PRZEMYSL

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Wielkiego Proletariatu 1, została wykonana inwentaryzacja budowlana budynku administracyjnego wraz z podpiwniczeniem przez Biuro Projektów Budownictwa Komunalnego w Rzeszowie. W ramach zlecenia nr Rz.73/64 pracami przy inwentaryzacji kierował mgr inż. arch. Józef Wisz, zaś autorami rysunków i wykonawcami pomiarów byli technicy budowlani: Ludwik Czarnecki i Kazimierz Jadach. Zostały wówczas narysowane i zmierzone te piwnice, które były dostępne, zaś szereg niedostępnych piwnic zaznaczono jedynie obrysem na rzucie. Wówczas także stwierdzono istnienie drugiej kondygnacji piwnic z zaznaczeniem zejścia do niższego poziomu piwnic. Nie zostały one jednak naniesione na ogólny rzut piwnic. Dokumentacja ta została złożona u zamawiającego w sierpniu w 1966 roku².

Najstarsze opisanie piwnic pod budynkiem przy Rynku 1 w Przemyślu zostało wykonane przez Renatę Frazikową w latach 1966–68 w ramach sprawozdania z naukowych, terenowych badań historyczno-architektonicznych³. Badania o charakterze ratowniczym zostały przeprowadzone przez Renatę Frazikową w okresie od jesieni 1966 roku do jesieni 1968 roku, podczas prowadzonego remontu budynku. Autorka badań dokonała pierwszego naukowego rozpoznania piwnic pod omawianym budynkiem i opracowała postulaty badawcze oraz wytyczne konserwatorskie. W wymienionej dokumentacji zawarte są ważne konkluzje wynikające z powyższych badań, dotyczące piwnic pod budynkiem Urzędu Miasta Przemyśla. Pierwsza z nich dotyczy wymiarów piwnic i ich wielkości względem wyższych kondygnacji budynku. Renata Frazikowa stwierdziła, że są one krótsze w stosunku do pomieszczeń na rzucie parteru⁴. Na tej podstawie w postulatach badawczych zawarła stwierdzenie o konieczności przeprowadzenia kwerendy archiwalnej i opracowania studium historyczno-architektonicznego kamienicy. Badaczka uważała, że powyższe dane miałyby znaczący wpływ na opracowanie projektów i prowadzone w przyszłości remonty.

W kwestii piwnic autorka wniosowała o odczyszczenie z gruzu wszystkich pomieszczeń piwnicznych położonych na obu kondygnacjach, w tym zasypanych komór. Następnie badaczka domagała się sporządzenia inwentaryzacji tych pomieszczeń, z uzupełnieniem pomiarów komór w dolnej kondygnacji piwnic, które w chwili wykonywania badań były niedostępne; pomieszczenia te zostały zaznaczone na rzucie. Ponadto R. Frazikowa wniosowała o przeprowadzenie badań wykopaliskowych w tych partiach budynku przy Rynku 1, które obecnie nie są podpiwniczone, z tzw. „dziedzińcykiem” włącznie, a także korytarzem oraz klatką schodową w budynku. Autorka zakładała, że w tych częściach budynku jest prawdopodobne natrafienie na najstarsze posadowienie budynku oraz relikty murów fundamentowych budowli, które istniały tu wcześniej, przed ich przekształceniem i wzniesieniem obecnego obiektu⁵.

W wyniku przeprowadzonych badań historyczno-architektonicznych R. Frazikowa wskazała na odkrywki, elementy architektoniczne i detale, które świadczyły o wielofazowości powstania obecnego obiektu przy

at then 1 Great Proletariat Square, the inventory of the administration building and its cellars was carried out by the Office of Municipal Construction Designs in Rzeszów. Within the commission no. Rz.73/64 the work was supervised by Józef Wisz, whereas the authors of the drawings and measurement contractors were building technicians: Ludwik Czarnecki and Kazimierz Jadach. The cellars which were accessible were drawn and measured, however, a number of other, inaccessible cellars were only marked as a contour on the projection. The second storey of the cellars was found with the entrance to the lower level of the cellars. It was not drawn in the general projection of the cellars though. The documentation was handed in to the ordering party in August 1966².

The oldest description of the cellars beneath 1 Market Square was done by Renata Frazikowa in the years 1966–68 as a part of the report from the scientific, historical and architectural field research³. The research of a rescue character was carried out by Renata Frazikowa from autumn 1966 to autumn 1968 during the renovation of the building. The author made the first scientific recon of the cellars beneath the building and developed research postulates as well as the conservation guidelines. In the documentation there are important conclusions that result from the above research concerning the cellars beneath the Magistrate building in Przemyśl. The first one concerns the cellars' measurements and their size in regard to the higher parts of the building. Renata Frazikowa concluded that they are shorter than the ground floor⁴. On this basis she postulated to carry out an archive search and develop a historical and architectural study of the tenement house. The researcher claimed that these data would have a significant influence on developing the designs and on the renovations carried out in the future.

In terms of the cellars she postulated to clear all their rooms from rubble on both storeys, including the buried chambers. Next, the researcher demanded to create an inventory of the rooms and to fill in the measurements of the chambers in the lower storey of the cellars, which were inaccessible when the research was being carried out; the rooms were marked on the projection. Moreover, R. Frazikowa postulated to carry out an excavation research in the parts of the building at 1 Market Square which do not have the cellars at the moment, including the so called “little courtyard”, the corridor and the staircase in the building. The author assumed that in these parts of the building it was possible to find the oldest building foundation and the relicts of the foundation walls of the buildings which had existed here previously, before they were converted and before the present building was erected⁵.

As a result of the historical and architectural research R. Frazikowa presented the outcrops, architec- tonic elements and details which were the evidence of the multi-phase construction of the present tenement house at 1 Market Square and the necessity of further research, including archeological research. Therefore,

Rynku 1 i konieczności dalszych badań, w tym archeologicznych. W związku z powyższym sformułowane zostały przez badaczkę postulaty, w których wnioskowała o pozostawienie wszystkich piwnic w surowym wątku, jako pomieszczeń nieotynkowanych, w których zostałyby uzupełnione spoiny i uczyszczone wątki muru wedle zaleceń i ustaleń powiatowego konserwatora zabytków w Przemyślu. Drugim ważnym postulatem był wniosek do użytkowników o stałą wentylację piwnic poprzez otwarcie okienek piwnicznych⁶.

Z perspektywy minionego czasu należy stwierdzić, że badania historyczno-architektoniczne autorstwa Renaty Frazikowej, które były prowadzone podczas robót budowlanych i prac remontowo-adaptacyjnych przystosowujących budynek do potrzeb administracji, okazały się najbardziej kompletnymi w zakresie rozpoznania architektury budynku pod kątem historii budownictwa mieszczańskiego w Przemyślu. Na podstawie przeprowadzonych badań naukowych Renata Frazikowa wykazała wielofazowość budynku położonego przy obecnym Rynku 1. Badaczka wyodrębniła poszczególne etapy budowlane, wskazując na najstarszą część budowli, położoną przy ulicy Sobińskiego (ob. ul. Mostowa), pochodzącą z XV/XVI wieku.

W ślad za tymi opracowaniami, przez Antoniego Kunysza, ówczesnego dyrektora Muzeum Ziemi Przemyskiej w Przemyślu, zostało skierowane pismo z wnioskiem o podjęcie oraz sfinansowanie badań ratowniczych w rejonie wykonywanych prac remontowych przy omawianym budynku. W dniu 25 sierpnia 1967 roku A. Kunysz napisał pismo urzędowe do Działu Archeologii Muzeum Okręgowego w Rzeszowie:

W ostatnich dniach podjęto wokół budynku MRN w Przemyślu wykop ziemny (do głęb. 360 cm) mający na celu zbudowanie w nim kanału osuszającego budynek. W toku robót ziemnych wykonywanych kopaczką mechaniczną, natrafiono na wczesnośredniowieczną warstwę kulturową z dość dużą ilością ceramiki z XII–XIII wieku. W związku z tym uprzejmie prosimy o podjęcie kroków umożliwiających nam przeprowadzenie obserwacji i badań w rejonie zagrożonym. Dział Archeologii Muzeum Ziemi Przemyskiej prowadził do tej pory obserwacje doraźne, lecz w chwili obecnej zachodzi konieczność przeprowadzenia metodycznych badań celem wykonania niezbędnej dokumentacji archeologicznej. Przy okazji chcemy nadmienić, że wyjaśnienie zagadnień osadniczych w rejonie rynku z okresu wczesnego średniowiecza należy do jednego z ciekawszych problemów archeologicznych związanych z początkami miasta Przemyśla. Prosimy równocześnie o sfinansowanie badań ratowniczych w tym rejonie⁷.

W dalszej części pisma dyrektor prosił o szybkie załatwienie sprawy i inspekcję przedmiotowych robót, które były cały czas wykonywane. Kopia tego pisma była przesłana do wojewódzkiego konserwatora zabytków przy Wydziale Kultury WRN oraz do powiatowego konserwatora zabytków przy Wydziale Kultury Prezydium PRN w Przemyślu. Sprawa badań archeologicznych była zatem poważnie potraktowana.

Trzeba dodać, że Renata Frazikowa, będąca architektem i historykiem sztuki zarazem, w latach 1966–1967 prowadziła notatnik w rodzaju szkicownika i wykonywała w nim na bieżąco odręczne rysunki architektoniczne

the researcher postulated to leave all the cellars unwrought, as unplastered rooms with visible fragments of the wall and filled in jointing according to the regulations by the District Monument Restorer in Przemyśl. Another important postulate was to open the cellar windows and allow constant ventilation⁶.

In retrospect we need to conclude that the historical and architectural research by Renata Frazikowa, which was carried out during the construction work and during the renovation and adaptation for the needs of administration, turned out to be the most competent in terms of the recognition of architecture of the building and the history of middle-class housing construction in Przemyśl. On the basis of her research, Renata Frazikowa showed the multi-phase construction of the building at 1 Market Square. The researcher extracted individual building stages, indicating the oldest part of the building in Sobińskiego Street (presently Mostowa Street) from 15th/16th century.

Following these studies Antoni Kunysz, then the head of the National Museum of Przemyśl, postulated to undertake and finance the rescue research within the renovation work in the building. On 25 August 1967 A. Kunysz sent an official letter to the Department of Archeology in the District Museum in Rzeszów:

Recently an excavation around the building of Municipal National Council in Przemyśl was done (360 cm deep) with the aim to build a canal draining the building. During the digging with a mechanical digger, an early medieval cultural layer was found with quite a large amount of pottery from 12th–13th century. Therefore, we would like to ask to take measures enabling us to carry out observation and research in the endangered region. The Department of Archeology in the National Museum of Przemyśl so far have carried out an occasional observations but now it is necessary to carry out methodological research in order to collect vital archeological documentation. We would like to mention that the explanation of the settlement issues in the area of the Market Square from early medieval times is one of the most interesting archeological problems connected with the beginnings of the city of Przemyśl. We would also like to apply for funding the rescue research in this area⁷.

In the following part of the letter A. Kunysz asked to deal with the matter immediately and to inspect the work which was being done. The copy of the letter was sent to the Voivodship Monument Restorer at the Department of Culture of Voivodship National Council and to the District Monument Restorer at the Department of Culture of District National Council in Przemyśl. Therefore, the matter of the archeological research was treated seriously.

It is worth mentioning that Renata Frazikowa, who was an architect and art historian, in the years 1966–1967 kept a notebook in the form of a sketchbook, in which she made hand-drawn architectural drawings during the work and put short notices on the margins. The sketchbook concerned the report from the above-mentioned historical and architectural research carried out in the building of the Presidium of the Municipal National Council in Przemyśl. It was just an ordinary

w trakcie prac, a na ich marginesach robiła krótkie notatki. Szkicownik dotyczył sprawozdania z wyżej omawianych badań historyczno-architektonicznych prowadzonych w budynku Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Przemyślu. Był to zwykły szesnastokartkowy zeszyt w kratkę, z licznymi kartkami i skrawkami papieru włożonymi luzem; wśród tych kartek było kilka styków i negatywów. Na jednej z kartek zrobiona została odręczna notatka: „wziąć od p. Kunysza rys., pomiar i zdjęcia wykopów od Rynku i ul. Sobińskiego”⁸. Dowodzi to bliskich kontaktów naukowych i współpracy R. Frazikowej oraz A. Kunysza podczas prowadzonych prac.

W 1968 roku zostało sporządzone przez Geoprojekt Rzeszów opracowanie pt. *Dokumentacja fizjograficzna dla potrzeb szczegółowego zagospodarowania przestrzennego miasta Przemyśl. Śródmieście*, której autorem był J. Gałuszka⁹.

Kolejne ustalenia zapadły w 1972 roku, gdy Rynek Starego Miasta został wpisany do rejestru zabytków jako miejski układ urbanistyczny prawnie chroniony. Wówczas Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Przemyślu skierowało do specjalistów z Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie zaproszenie do współpracy. Przedmiotem opinii było ustalenie przyczyn licznych awarii budowlanych i zagrożeń, które mogą wywierać negatywny wpływ na stabilność zabytkowej zabudowy staromiejskiej w Przemyślu. Rozpoznanie zagrożeń zostało przedstawione w postaci opinii opracowanej przez Zakład Naukowy AGH w Krakowie¹⁰. Jako główne przyczyny destabilizacji i zagrożenia dla zachowania zabytkowej struktury architektonicznej Rynku Starego Miasta wskazano m.in. przekształcenia bryły budynków i ich nadbudowy, niezbadane podziemne korytarze, niezabezpieczone wyrobiska, nieczynne piwnice o kilku kondygnacjach, niezbadane systemy starej kanalizacji. Ponadto – ruch kołowy, w tym towarowy, i zniszczenia spowodowane działaniami wojennymi¹¹.

Pokłosiem tych badań było naukowe opracowanie autorstwa Z. Strzeleckiego, S. Ropskiego i Z. Jura pt. *Opinia naukowa o stanie zagrożenia i wytyczne zabezpieczenia Dzielnicy Staromiejskiej w Przemyślu*¹².

Jeszcze w tym samym roku przez Warszawski Speleoklub PTTK zostało wykonane opracowanie pt. *Inwentaryzacja podziemi w rejonie Rynku Starego Miasta w Przemyślu*¹³. Odcinek dawnego, murowanego systemu kanalizacyjnego, który został odsłonięty w trakcie prac wykopaliskowych prowadzonych przez archeologa, mgr. A. Koperskiego, został spenetrowany przez speleologów.

Kolejne lata przyniosły ostudzenie tematyki w zakresie rozeznania podziemnej sieci instalacji w obrębie dzielnic Starego Miasta, a także istniejących zabytków techniki pod płytą Rynku. Najprawdopodobniej wiązało się to z reformą administracji w kraju w 1975 roku, a także ze zmianami na stanowisku wojewódzkiego konserwatora zabytków. Niemniej jednak w 1979 roku opracowano *Studium historyczno-urbanistyczne Przemyśla*¹⁴.

Lata 80. XX wieku to czas ponownego podjęcia interdyscyplinarnego opiniowania zagrożeń wynikających z budowy geologicznej terenu, pochyłości płyty Rynku oraz posadowienia Starego Miasta¹⁵. Bez wątplenia do

32-page notebook with numerous loose paper sheets and paper scraps; among these papers there were a few contact sheets and negatives. On one of the sheets there was a hand-written note: “take from Mr. Kunysz the measurements and the pictures of the excavation from the Market Square and Sobińskiego Streets”⁸. This is the evidence of close scientific contacts and cooperation of R. Frazikowa and A. Kunysz during the work.

In 1968 a research paper was made by Geoprojekt Rzeszów entitled: *Physiographic documentation for the needs of detailed spatial development of the city of Przemyśl. Downtown*, whose author was J. Gałuszka⁹.

Other findings took place in 1972 when the Market Square entered the register of objects of cultural heritage as an urban layout protected by law. Then the Presidium of the Municipal National Council in Przemyśl invited the specialists from the University of Science and Technology in Krakow to cooperate. The aim was to discover the reasons for numerous construction malfunctions and the threats which could have a negative impact on the stability of the historical Old Town constructions in Przemyśl. The recognition of the threats was presented in the form of an opinion developed by the Research Institute of the University of Science and Technology in Krakow¹⁰. It was concluded that the main reasons for destabilisation and threat for preserving the historical architectonic structure of the Market Square were: modifications of the shape of the buildings and their extension, unexplored underground corridors, unsecured excavations, inactive several-storey cellars, unexplored old sewage systems. Moreover, vehicle traffic, including transport of goods and destruction by warfare¹¹.

The result of these studies was a scientific description by Z. Strzelecki, S. Ropski and Z. Jura entitled: *Scientific opinion about the state of danger and guidelines to secure the Old Town in Przemyśl*¹².

In the same year another research paper appeared entitled: *Inventory of the underground in the area of the Market Square in Przemyśl* by PTTK, a Speleo club in Warsaw¹³. A section of the old, brick sewage system, which had been uncovered during the excavation work carried out by the archeologist A. Koperski was penetrated by speleologists.

In the next years there was not much done in terms of studying the underground installation network in the area of the Market Square and the technical monuments beneath the surface of the Market Square. Probably it was connected with the administration reform that took place in 1975 and the changes on the position of the Voivodship Monument Restorer. Nevertheless, in 1979 *Historical and urban study of Przemyśl*¹⁴ was elaborated.

The 1980s again was the time of interdisciplinary opinions on threats resulting from the geological structure of the area, inclination of the Market Square surface and the foundations of the Old Town¹⁵. Undoubtedly, one of the most important research papers, unpublished but frequently used during later

bardzo ważnych opracowań, aczkolwiek niepublikowanych, ale wielokrotnie wykorzystywanych przy późniejszych pracach restauratorskich i specjalistycznych publikacjach, należy inżynierijno-historyczna praca pt. *Instalacje podziemne a problemy rewaloryzacji starej części miasta Przemyśla*, autorstwa Mirosława Nodzaka, Adama Perłakowskiego i R. Zołotnyka¹⁶.

Kryzys ekonomiczny w kraju i zmiany ustrojowe ponownie zepchnęły na dalszy plan rewaloryzację przemyskiego Rynku. Powrócono do tej tematyki na przełomie XX i XXI wieku. Duże zasługi na polu upowszechniania wiedzy o zabytkowych piwnicach w kamienicy mieszczącej Urząd Miasta Przemyśla położył Jerzy Krużel, pracujący od 1989 roku w Miejskim Przedsiębiorstwie Energetyczno-Ciepłowniczym w Przemyślu, stąd też znający m.in. kotłownie mieszczące się w zabytkowych piwnicach kamienic w Rynku. Następnie J. Krużel pełnił funkcję wiceprezydenta Przemyśla w latach 2000–2002, co zaowocowało podjęciem tematyki rewitalizacji piwnic pod przemyskim magistratem.

W 1997 roku zostały omówione wycinkowo przez Władysława Trojanowskiego stare, murowane z kamienia kanały pod płytą Rynku w niepublikowanej pracy pt. *Zabytkowy odcinek kolektora w Rynku miasta Przemyśla. Ocena stanu technicznego i koncepcja zabezpieczenia*¹⁷. Aczkolwiek opracowanie to nie zawiera projektu koncepcyjnego wykorzystania kolektora dla celów turystycznych czy muzealnych, to jednak stanowi punkt wyjścia do późniejszych prac adaptacyjnych, które przeprowadzono w nadchodzącym ćwierćwieczu.

Natomiast dwudziestowieczne, przedwojenne wodociągi przemyskie doczekały się opracowania w 1999 roku przez Macieja Daleckiego¹⁸. Aczkolwiek autor zaznaczył, że jest to tylko zarys dziejów, których poszerzenie wymaga dalszych badań, zwłaszcza w oparciu o dokumenty źródłowe zgromadzone we lwowskich archiwach, to publikacja ta ma istotne znaczenie¹⁹. Z przedstawionych materiałów wynika, że budowa wodociągów miejskich w latach 1914–1919 miała duży wpływ na poprawę stanu sanitarnego w mieście, warunków higienicznych ludności i rozwój ochrony przeciwpożarowej w przedwojennym Przemyślu.

W Bibliotece Muzeum Narodowego Ziemi Przemyskiej znajduje się rękopis rejestrujący budowę rurociągu w dzielnicach Starego Miasta²⁰, m.in.: „rurociąg ten prowadzono wzdłuż ulic: Sanockiej, Wybrzeże Józefa Piłsudskiego, Kościuszki, Rynek, Fredry, Katedralnej, Tatarskiej i Szczytowej. W końcowej fazie prac budowlanych, w pierwszej połowie 1919 r., układano rurociągi zasilające w ulicach w śródmieściu i w dzielnicy Lwowskie Przedmieście”²¹. W ten sposób znany był przebieg nowoczesnej jak na ówczesne czasy sieci wodociągowej, która biegła mniej więcej tymi samymi ulicami co wcześniejszy o blisko trzy stulecia kolektor. Rurociągi wodociągowe były poprowadzone niejako w sąsiedztwie pięciu tras nowożytnych kanałów sanitarnych odprowadzających nieczystości do Sanu o łącznej ich długości ponad 20 km. Dla pełnego obrazu podziemnej inżynierii przemyskiej u progu XX wieku trzeba dodać, że zachował się *Projekt*

restoration work and specialist publications was an engineering and historical work: *Underground installations vs. problems of restoration of the old part of Przemyśl* written by Mirosław Nodzak, Adam Perłakowski and R. Zołotnyk¹⁶.

Economic crisis and political changes in Poland again pushed aside the restoration of the Market Square in Przemyśl. The topic came back at the turn of 20th and 21st century. The person who contributed a lot to disseminate knowledge about the historical cellars in the tenement house of the Magistrate building in Przemyśl was Jerzy Krużel, who had been working in the Municipal Energy and Heating Company from 1989 and had a great knowledge about boilers in the historical cellars of the tenement houses in the Market Square. Jerzy Krużel later became the Deputy Head of the City of Przemyśl in the years 2000–2002, which resulted in restarting the topic of renovation of the cellars beneath the Magistrate building in Przemyśl.

In 1997 old, stone canals beneath the surface of the Market Square were partly described by Władysław Trojanowski in unpublished work: *Historical part of the collector sewer in the Market Square of Przemyśl. Assessment of the technical condition and the security concept*¹⁷. The description does not contain the project of conceptual use of the collector sewer for tourist or museum purposes, however, it is a starting point for further adaptation work that took place in the following quarter of a century.

The 20th century, pre-war Przemyśl aqueducts were described in 1999 by Maciej Dalecki¹⁸. The author pointed out that it is only an outline of history and it requires more detailed research especially based on source documents collected in the archives in Lviv, nevertheless, the publication is of a great importance¹⁹. The presented materials show that constructing the municipal aqueducts in the years 1914–1919 had a great impact on the improvement of sanitary condition in the city, hygienic conditions of the people and the development of the fire protection in pre-war Przemyśl.

In the Library of the National Museum of Przemyśl there is a manuscript registering the construction of the pipeline in the districts of Old Town,²⁰ and it says: “the pipeline was put along the streets: Sanocka, Wybrzeże Józefa Piłsudskiego, Kościuszki, Market Square, Fredry, Katedrała, Tatarska and Szczytowa. In the final part of the construction in the first half of 1919 they put the pipelines in the streets of the downtown and in the district Lwowskie Przedmieście”²¹. In this way the route of the water supply network was known. It was modern for the times and it ran more or less along the same streets as the previous, almost 300 years older sewer. The water pipes ran near five routes of the modern sanitary canals which carried the sewage into the river San and their total length was 20 km. For the full picture of the underground engineering of Przemyśl at the beginning of the 20th century we must add that there has been preserved *The design of the sewage system of the Royal Free City of Przemyśl* by Romuald Karol Rosłoński (1880–1956) from a hundred years ago²². The author

kanalizacji Królewskiego Wolnego Miasta Przemyśla autorstwa dr. inż. Romualda Karola Rosłońskiego (1880–1956) wykonany przed stu laty²². Autor tego nieopublikowanego opracowania był wieloletnim dyrektorem Miejskiego Zakładu Wodociągowego w Przemyślu, a od 1929 roku sprawował funkcję wykładowcy przedmiotów inżynierskich w Politechnice Lwowskiej²³.

2. Podziemna Trasa Turystyczna – koncepcja

Zastosowanie zabytkowych piwnic, które dotychczas wykorzystywano jako miejsca składowania opału, pomieszczenia na lokalne kotłownie, komory magazynowe, a najczęściej jako komórki lokatorskie, proponował zmienić Jerzy Krużel poprzez wykorzystanie ich w turystyce. Wraz z Władysławem Trojanowskim prowadzili terenowe obserwacje i penetrowali zabytkową architekturę piwnic przyrynkowych kamienic, a kwintesencją tych oglądów było przekonanie o konieczności przeprowadzenia rewitalizacji całego podziemnego zespołu i włączenie ich w przyszłości do stałych atrakcji turystycznych miasta. We wrześniu 2001 roku była już opracowana autorska koncepcja, którą J. Krużel widział jako turystyczną trasę biegnącą dookoła wokół Rynku podziemiami kamienic i piwnicami, łączącymi się w kilku miejscach we wspólne przestrzenie²⁴. Szczególną atrakcją dla turystów miał być odcinek kolektora sanitarnego znajdujący się pod płytą Rynku. W swojej koncepcji turystycznego wykorzystania budowli inżynierskich podziemnego Przemyśla J. Krużel zakładał, że nastąpi połączenie około stumetrowego fragmentu kolektora kanalizacyjnego z zabytkowymi piwnicami kamienic położonych w pobliżu, tj. kamienicami nr 11, nr 9, nr 5. Połączenie piwnic z kolektorem pod Rynkiem miało być zrealizowane za pomocą podziemnych przejść, które planowano wybudować metodą górniczą w odcinkach kilku- i kilkunastometrowych.

W październiku w 2001 roku był prowadzony przez archeologa Adama Kostka nadzór archeologiczny przy pracach ziemnych związanych z montażem studzienki kanalizacyjnej przy ulicy Mostowej na zlecenie Przedsiębiorstwa Wodociągów i Kanalizacji w Przemyślu²⁵. W obrębie wybranego wykopu został odsłonięty odcinek kamiennego kanału kolektora sanitarnego z wczesnego okresu nowożytnego. Jak relacjonuje A. Kostek: „Kanał na odcinku odkrywkę posiadał mocno zniszczone sklepienie oraz ścianę zachodnią. (...) Kanał zbudowany jest z łamanych kawałków piaskowca, najczęściej płaskich, różnej wielkości, zarówno jeśli chodzi o długość, jak i grubość, przy czym w ściankach bocznych były one z reguły nieco szersze niż w sklepieniu. Grubość wahała się od kilku do kilkunastu centymetrów, długość nie przekraczała 40 cm²⁶. Po przebadaniu odsłoniętego odcinka kanału został on uznany za najniższy położony odcinek kolektora sanitarnego, biegnącego we wschodniej części pod płytą Rynku. Według A. Kostka należał on do najwcześniejszego etapu budowy sieci kanalizacyjnej w obrębie Starego Miasta. Jednak dotychczasowy brak rozpoznania kolektora i jego sieci, prowadzonej

of this unpublished report for many years was the head of the Municipal Waterworks in Przemyśl and from 1929 was the lecturer of the engineering subjects at the University of Technology in Lviv²³.

2. Tourist Underground Route – concept

Jerzy Krużel suggested using the underground cellars, which previously had been used as places for storing fuel, local boiler rooms, or just storage rooms, for tourist purposes. Together with Władysław Trojanowski he carried out field observations and penetrations of the historical architecture of the cellars in the Market Square tenement houses and the quintessence of this study was a conviction that it is necessary to carry out revitalisation of the whole underground system and in the future add it to the list of permanent tourist attractions of the city. In September 2001 an author concept was developed, which J. Krużel saw as a tourist route running around the Market Square through the cellars of the tenement houses and linking in a few places into common spaces²⁴. The main attraction for the tourists was to be a part of collector sewer beneath the surface of the Market Square. In his concept of tourist use of the engineering constructions of the underground Przemyśl, J. Krużel assumed that a 100-metre long fragment of the collector sewer would be linked with the cellars of the tenement houses number 11, 9, and 5. Connecting the collector sewer with the Market Square was supposed to be done using underground passages which they planned to build using the mining method in sections of several meters.

In October 2001 an archeologist Adam Kostek carried out an archeological supervision of the ground work connected with the installation of the drainage catch pit in Mostowa Street commissioned by the Water and Sewage Company in Przemyśl²⁵. Within the selected excavation a section of a stone collector sewer was unveiled from the early modern period. A. Kostek relates it in this way: “The canal on the section of the outcrop had a badly damaged vault and the western wall (...) The canal was made from broken sandstone of different size, both in terms of its length and thickness, but the side walls were generally a little wider than in the vault. The thickness was of several centimetres, but it was not bigger than 40 cm²⁶. After examining the uncovered section of the canal, it was regarded to be the lowest situated section of the collector sewer, running in the eastern part beneath the surface of the Market Square. According to A. Kostek it belonged to the earliest stage of the construction of the sewage network in the Old Town. However, previous lack of recognition of the collector sewer and its network from Przemyśl hills to the banks of the river San disabled a more precise dating than attributing the old canals to the times of economic development of the city before the second part of the 17th century²⁷. This hypothetical chronology of the sanitary canals’ construction was the basis for dating the part of historical collector sewer that runs from the beginning

z przemyskich wzgórz ku brzegom Sanu, nie pozwalała na precyzyjniejsze datowanie niż przypisanie starych kanałów do okresu rozwoju gospodarczego miasta przed drugą połową XVII wieku²⁷. Ta hipotetyczna chronologia budowy kanałów sanitarnych była podstawą datowania zabytkowego kolektora na odcinku biegnącym od wlotu ul. Asnyka na Rynek aż do ul. Mostowej, podczas opracowania wpisu do rejestru zabytków pod nr. A-331²⁸.

W 2002 roku zostały opublikowane informacje na temat podziemnych zabytków Przemyśla w okolicach Rynku autorstwa mgr. inż. Janusza Chmury z AGH w Krakowie oraz została opracowana przez Janusza Chmurę i dr. inż. Tadeusza Mikosia koncepcja pt. *Adaptacja pierwszego odcinka zabytkowego kolektora sanitarnego w Ryнку w Przemyśle na odcinek podziemnej trasy turystycznej*²⁹. Realizacja całego zadania, które było zgłoszone do realizacji we wrześniu 2001 roku, została podzielona na 5 etapów, z których etap I zakładał rewitalizację piwnic pod budynkiem Urzędu Miasta położonym przy Ryнку 1 wraz z częścią niezagospodarowanych piwnic pod narożnym budynkiem Rynek 2 i ul. Mostową 2. Istotną częścią pierwszego etapu prac było połączenie niniejszych piwnic z zabytkowym kolektorem sanitarnym na odcinku biegnącym pod ulicą Mostową i północno-wschodnią częścią płyty Ryнку³⁰. Łącznik pomiędzy piwnicami a kolektorem miał być nowo wybudowany, wykonany metodą górniczą. Blisko stumetrowy odcinek Podziemnej Trasy Turystycznej otwierał inwestycję o charakterze edukacyjnym, marketingowym, promocyjnym dla miasta Przemyśla. Kolejne etapy, według koncepcji J. Krużela, tj. etap II, III, IV i V, miały docelowo udostępnić wszystkie zabytkowe piwnice kamienic przyrynkowych, wraz z kolektorem biegnącym od wlotu ulicy Asnyka poprzez Rynek i ulicę Mostową do Sanu. Etapy te zostały opisane przez samego autora pomysłu J. Krużela, a następnie były przytaczane w wielu opracowaniach T. Mikosia i J. Chmury³¹.

W konsekwencji realizacji całego projektu planowano udostępnić stosunkowo niewielki odcinek kolektora sanitarnego, połączonego z podziemiami pod budynkiem mieszczącym Urząd Miasta. Stosunkowo niedługa trasa turystyczna, zaprojektowana przez zespół naukowy AGH w Krakowie, ma zachęcić inwestora, którym jest Gmina Miejska Przemyśl, i przekonać do dalszego inwestowania w podziemną turystykę i odkrywania tego, co niewidoczne na co dzień.

3. Prace nad projektem udostępnienia piwnic i kolektora – „Podziemny Przemyśl”

Projekt architektoniczny przedstawiający „Podziemny Przemyśl” – jak umownie nazywano koncepcję udostępnienia podziemi budynku Urzędu Miasta w Przemyśle wraz z kolektorem – został opracowany przez zespół specjalistów z Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie, na czele z dr. inż. Tomaszem Wieją, generalnym projektantem. Zespół tworzyli: mgr inż. architekt Tomasz Mikoś (branża: architektura), inż. Janusz Żołyński (branża: konstrukcja), mgr inż. Janusz Bator (branża: instalacje elektryczne)³².

of Asnyka Street through the Market Square to Mostowa Street during the work on registering it as an object of cultural heritage at number A-331²⁸.

In 2002 the information about the underground monuments of Przemyśl in the area of the Market Square was published by Janusz Chmura from the University of Science and Technology in Krakow and a concept was developed: *Adaptation of the first section of the historical collector sewer in the Market Square in Przemyśl for a section of the Tourist Underground Route* by Janusz Chmura and Tadeusz Mikoś²⁹. The implementation of the whole task, which was submitted for implementation in September 2001, was divided into 5 stages, the first of which was the revitalisation of the cellars beneath the Magistrate building at 1 Market Square together with a part of unused cellars beneath the corner building at 2 Market Square and 2 Mostowa Street. A crucial part of the first stage was to connect these cellars with the historical collector sewer beneath Mostowa Street and the north-east part of the Market Square³⁰. The connector between the cellars and the collector sewer was supposed to be newly built using the mining method. Almost 100-metre section of the Tourist Underground Route opened an investment of educational, marketing and promotional character for the city of Przemyśl. The following stages, according to the concept by J. Krużel, that means stage II, III, IV and V were to eventually open all the historical cellars of the tenement houses in the area of the Market Square together with the collector sewer running from the top of Asnyka Street through the Market Square and Mostowa Street to the river San. The stages were described by the originator J. Krużel and then they were quoted in many reports by T. Mikoś and J. Chmura³¹.

As a result of the implementation of the whole project, it was planned to open a relatively small section of the collector sewer, connected with the underground of the Magistrate building. Relatively short tourist route, designed by the scientific team from the University of Science and Technology in Krakow was to encourage the investor – the borough of Przemyśl and persuade them to further investment in underground tourism and to uncover what is invisible at the moment.

3. Project work of opening the cellars and the collector sewer – “Underground Przemyśl”

The architectural project presenting “Underground Przemyśl” – which was the conventional name for the concept of opening the underground of the Magistrate building in Przemyśl together with the collector sewer – was developed by a team of specialists from the University of Science and Technology in Krakow led by Tomasz Wieją, the general designer. The team consisted of: Tomasz Mikoś (sector: architecture), Janusz Żołyński (sector: construction), Janusz Bator (sector: electrical installations)³².

The project was preceded by an architectural designs of the outside entrance to the underground at 1

Projekt ten był poprzedzony wcześniejszym o kilka lat projektem architektonicznym zewnętrznego wejścia do podziemi budynku Rynek 1 w Przemyślu, powstałym jako element składowy projektu budowlanego. Autorem był architekt Jacek Mermon, który w oparciu o przemyślaną i przyjętą koncepcję zagospodarowania piwnic pod budynkiem Rynek 1 w Przemyślu zaproponował rozwiązanie zgodne z zasadami ochrony zabytków i konfiguracją terenu. J. Mermon zaprojektował zespół wejściowy dostępny z zewnątrz, od strony ciągu pieszego, wiodącego od ulic Kościuszki i Ratuszowej. Trójelementowy zespół wejściowy złożony był z nieogrzewanego przedsionka o charakterze przeszklonego wiatrołapu, z wewnętrznych schodów wejściowych prowadzących do podziemi i systemu schodów wewnętrznych w piwnicach, stanowiących rozwiązanie komunikacyjne pomiędzy poszczególnymi poziomami mieszczącymi komory piwnic. Schody zewnętrzne zostały rozwiązane jako schody terenowe, w oparciu o palisadę oraz kwatery ciągu pieszego wypełnione kostką granitową. Konstrukcja przeszklenia została zaprojektowana jako lekka i prosta w charakterze, z aluminiowych, standardowych elementów. Z założenia miały one dominować nad strukturą murów obłożonych beżowym piaskowcem z zielonymi użytkowaniami; w projekcie wskazano piaskowiec z Kombornia. Według koncepcji architekta przeszklenia zostały pomyślane tak, aby był wgląd do środka i widok na schody wewnętrzne, wprowadzające do podziemi. Zaprojektowano także odwodnienie terenowe i izolacje przeciwwilgociowe³³. Nadmienić należy, że planowano adaptację piwnic na działalność użytkową, związaną z oprowadzaniem turystycznym, działalnością klubową, wystawienniczą i koncertową, dlatego było konieczne osobne wejście wraz z przedsionkiem.

W wyniku licznych dyskusji i analiz stwierdzona została konieczność zmian, między innymi poprzez wprowadzenie wyjścia ewakuacyjnego na płycie Rynku, którego wcześniej nie było w projekcie. Z przyczyn obiektywnych doszło także do ustalenia nowej lokalizacji łącznika pomiędzy budynkiem Rynek 1 a zabytkowym kolektorem, co wymusiło zmiany charakterystycznych parametrów obiektu budowlanego, takich jak przyjęcie innej powierzchni rozbudowy, kubatury i wysokości. W związku z tym w 2010 roku przedłożono w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Przemyślu celem akceptacji zmieniony projekt pt. *Projekt zabezpieczenia i adaptacji zabytkowego kolektora sanitarnego w Rynku w Przemyślu dla potrzeb uruchomienia Podziemnej Trasy Turystycznej. Projekt budowlany łącznika w ulicy Mostowej pomiędzy istniejącym kolektorem a kamienicą Rynek 1*³⁴. Do istotnych odstępstw należało nowe zaprojektowanie „Wejścia A” jako łącznika pomiędzy kamienicą Gminy Miejskiej Przemyśl, Rynek 1 i istniejącym kolektorem sanitarnym, a także drugiego „Wejścia B” jako wyjścia ewakuacyjnego w obrębie narożnika północno-wschodniego płyty Rynku. „Wejście B” zostało zaprojektowane jako konstrukcja żelbetowa na planie koła z przewidzianymi wyjściami do kamienicy Rynek 11 i Rynek 9, które będą wykonane w przyszłości. Hipotetycznie zakładano

Market Square in Przemyśl, which had been created a few years before as a component of the construction project. Its author was Jacek Mermon, who basing on a well-thought-out and accepted concept of the development of the cellars beneath 1 Market Square in Przemyśl suggested solutions which were in accordance with the regulations about monument protection and terrain configuration. J. Mermon designed the entrance part, accessible from the outside from the pedestrian side running from Kościuszki and Ratuszowa Streets. The 3-element entrance consisted of an unheated entryway in a form of a glass vestibule, internal entrance stairs leading to the underground and a system of internal stairs in the cellars which were the communication solution between individual levels of cellars rooms. The external stairs were built as terrain stairs based on a palisade and pedestrian passage filled with granite paving. The glass construction was designed as light, of simple character from standard, aluminum elements. They were supposed to dominate over the structure of walls covered with beige sandstone with green veins: in the project the sandstone from Kombornia was suggested. According to the architect's concept – the glazing was thought-out in such a way that the internal staircase and the inside of the underground were visible from the outside. Drainage of the terrain and damp-proof installations were designed too³³. It is important to mention that the adaptation of the cellars was planned to be of a commercial use connected with guided tourism, club, exhibition and concert activities, that is why it was necessary to create another entrance with an entryway.

As a result of numerous discussions and analysis it was concluded that some alterations are necessary, for example, to build an emergency exit in the surface of the Market Square, which had not been planned in the previous design. For objective reasons, a new location for the connector between the building at 1 Market Square and the historical collector sewer was chosen, which in turn required changing the characteristic parameters of the construction, such as accepting a different extension area, cubic volume and height. Therefore in 2010 a project was submitted in the Voivodship Office for Monument Protection in Przemyśl to accept the alterations: *The project for securing and adapting the historic collector sewer in the Market Square in Przemyśl for the needs of opening the Tourist Underground Route. The building project of the collector sewer in Mostowa Street between the existing collector sewer and the tenement house at 1 Market Square*³⁴. The most important changes included designing “Entrance A” as a connector between the building of the Borough of Przemyśl, 1 Market Square and the existing collector sewer and “Entrance B” as the emergency exit in the north-east corner of the Market Square. “Entrance B” was designed as reinforced concrete structure on the circle plan with exits to the tenement houses at 11 Market Square and 9 Market Square planned for the future. Hypothetically it was assumed to build the connector using mining method which would lead to the vaulted cellars among the

również budowę metodą górniczą łącznika, który prowadziłby do sklepionych piwnic wśród reliktyw podziemi ratusza. Te dodatkowe wyjścia zostawiono w formie zablondowanych nisz w kolistej ścianie żelbetowej.

W trakcie prowadzenia prac porządkowych i oczyszczających piwnice odsłonięte zostały nowe pomieszczenia w podziemiach, które dotychczas były zasypane i z tego powodu nie były dostępne. W związku z kontynuacją zadania rozpoczętego w 2010 roku jako rewitalizacja piwnic Rynek 1 w celu uruchomienia Podziemnej Trasy Turystycznej należało tak zaprojektować zespół wejściowy i poszerzyć go o dodatkowe wejście, aby kilka poziomów piwnicznych było dostępnych. Należy nadmienić, że nowo odsłonięte komory piwniczne nie były przedmiotem wcześniejszych projektów. Wśród nich były także dwie bardzo ciekawe piwnice na niższej, drugiej kondygnacji. Większa z nich to tzw. „piwnica na wino”, do której prowadziły strome ceglane schody i druga, mniejsza – tzw. „piwnica na rzepę”. Oba produkty wymagały stałej niższej temperatury, zatem magazynowanie ich prowadzono na niższej kondygnacji.

Decyzją z dnia 23.11.2011 roku wyrażono zgodę na zmianę treści decyzji z 2002 roku, a następnie decyzją z dnia 13.07.2012 roku uzgodniono projekt zamienny i pozwolono na wykonanie schodów, których celem była komunikacja ze wszystkimi komorami piwnic, a także na położenie w nich nowych posadzek dla zachowania bezpieczeństwa. Ponadto decyzja z 2012 roku uzgadniała wykonanie tras nowych sieci instalacji: wentylacyjnej, elektrycznej oraz przeciwpożarowej połączonej z montażem hydrantów. Załącznikiem do decyzji była zamienna dokumentacja projektowa autorstwa mgr. inż. architekta Jerzego Lewosiuka³⁵. Należy wyjaśnić, że zmiana zespołu projektowego była związana ze śmiercią architekta Jacka Mermona, autora projektu wykonanego w 2002 roku. W 2012 roku wybudowano nowy, o żelbetowej konstrukcji łącznik pomiędzy pomieszczeniami piwnic a kolektorem. Przystąpiono do kompleksowych prac konserwatorskich w kolektorze, które polegały na jego udroźnieniu, a następnie wzmocnieniu konstrukcji, wyczyszczeniu kamiennych ścian i uzupełnieniu ubytków materiałem pozyskanym z rumoszu i zasypiska w piwnicach, naprawie sklepienia, a także uzupełnieniu spągowanego dna. Wzmocnione zostały ściany kolektora w miejscach, gdzie odcięto boczne dopływy innych kanałów zasilających główny kolektor. Miały one mniejsze rozmiary, dlatego nie zdecydowano się na włączenie ich do podziemnego ruchu turystycznego. Prace zostały wykonane według projektu dr. inż. arch. Tomasza Wieci, mgr. inż. arch. Tomasza Mikosia; konstrukcję opracował inż. Janusz Żołyński, a instalacje elektryczne mgr inż. Janusz Bator³⁶.

4. Zakończenie I etapu rewitalizacji Podziemnej Trasy Turystycznej. Podsumowanie

Wszystkie zaplanowane prace I etapu zostały wykonane i odebrane, tym samym pozostawało jedynie zagospodarowanie wnętrza poszczególnych piwnic.

relicts of the Magistrate building underground. The extra exits were left in the form of blinded niches in the circular reinforced concrete wall.

During the clearance work in the cellars, new rooms of the underground were uncovered, which previously had been buried and inaccessible. Due to the continuation of the task which had started in 2010 as revitalisation of the cellars at 1 Market Square for opening Tourist Underground Route, the entrance had to be expanded and designed in such a way that a few levels of the cellars were accessible. We must mention that the newly uncovered cellar rooms had not been subject to the previous projects. Among them there were two very interesting cellars of the lower, second storey. The bigger one, so called “wine cellar” to which steep brick stairs led and the smaller one, so called “turnip cellar”. Both these products required stable low temperature so their storage was done on the lower storey.

On 23 November 2011 a permission was given to change the decision from 2002, and then on 13 July 2012 a replacement project was accepted and stairs were allowed with the aim to enable communication with all the rooms of the cellars. It was also decided to put flooring for safety reasons. Moreover, the decision from 2012 allowed making routes of new installation networks: ventilation, electrical and fire protection connected with setting up the hydrants. The attachment for the decision was the replacement project documentation by the architect Jerzy Lewosiuk³⁵. It is important to explain that the change of the project team was connected with the death of Jacek Mermon, the author of the project from 2002. In 2012 a new connector between the cellar rooms and the collector sewer was built from reinforced concrete construction. Complex restoration work of the collector sewer started: it was cleared, its construction was strengthened, the stone walls were cleaned, cavities were filled in with the material coming from rubble and backfill in the cellars, the vault was repaired and the dented bottom was filled in. The walls of the collector sewer were strengthened in places where side inflows from other canals to the main collector were cut off. They were of smaller size so it was decided not to include them in the tourist underground route. The work was done according to the design by Tomasz Wieja and Tomasz Mikoś; the construction was developed by Janusz Żołyński and the electrical installation was prepared by Janusz Bator³⁶.

4. The completion of the I stage of revitalisation of the Tourist Underground Route. Summary

All the planned work of the I stage was completed and accepted so the only thing left to do was to arrange the interior of the cellars.

The subject of the study was the arrangement project of the cellars of the tenement house at 1 Market Square in Przemyśl and a section of the renovated collector sewer beneath the Market Square, carried out by the

Przedmiotem opracowania był projekt aranżacji podziemi kamienicy Rynek 1 w Przemysłu i odcinka odrestaurowanego kolektora pod Rynkiem, wykonany przez architekta Dominika Budyna³⁷. Jest to projekt, który zakładał wykorzystanie powierzchni ok. 516 m² w podziemiach kamienicy i ok. 118 m² powierzchni w zabytkowym kolektorze, na cele ekspozycji pn. *Złoty wiek miasta – Jak Przemysł stał się bogaty, piękny i sławny*. Projekt ten poprzedzony został opracowaniem koncepcji o takim samym tytule, która została pozytywnie zaopiniowana przez służby konserwatorskie³⁸. Koncepcja ta była kompatybilnie związana z podziemiami muzealnej kamienicy Rynek 9 i wykorzystaniem dla ekspozycji historycznych jej podziemi, przyziemia w postaci patio i dwukondygnacyjnych piwnic z istniejącą już ekspozycją archeologiczną. Koncepcję adaptacji podziemi kamienicy Rynek 9 wraz z przebudową patio pomiędzy dwoma kamienicami muzealnymi (tj. Rynek 9 i przy ul. Serbańskiej) wykonał mgr inż. arch. D. Budyn, zaś projekt konstrukcyjny wykonał mgr inż. A. Wendorff w listopadzie 2015 roku³⁹. W ślad za tymi dokumentami projektowymi poszły decyzje urzędowe. W dniu 24 stycznia 2017 roku została wydana decyzja Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków pozwalająca na wykonanie prac związanych z zagospodarowaniem podziemi Rynku 1 i kolektora sanitarnego według projektu architekta D. Budyna⁴⁰. W decyzji tej zaakceptowano wykonanie dwóch przebić w murach piwnic kamienicy, wykonanie aranżacji ścian i sufitów, montaż scenografii i urządzeń multimedialnych, a także przebudowę instalacji elektrycznej dla potrzeb nowych urządzeń. Aczkolwiek projekt wykorzystuje ciąg piwnic w aktualnym stanie, tj. po przeprowadzeniu rewitalizacji w latach 2009–2014, niemniej jednak wydaje się trudne do zaakceptowania wykonanie dwóch dodatkowych przebić w celu uzyskania ciągłości komunikacyjnej. Jest to jednak zbędna ingerencja w substancję zabytkową, w dodatku w ścianach nowożytnych.

Tym samym nastąpiło odejście od idei zaproponowanej przez Jerzego Krużela, która zakładała prezentację historii architektury piwnic przemyskich kamienic od średniowiecza aż do współczesności poprzez eksponowanie zabytkowych, wielopoziomowych piwnicznych wnętrz dawnych składów kupieckich i kolektora po rewitalizacji, a także elementów i detali na tle tych zabytkowych murów. Miał to być pierwszy etap, po którym nastąpiłaby rewitalizacja piwnic kolejnych kamienic dookoła Rynku z zagospodarowaniem ich na cele komercyjne: piwiarnie, kawiarnie, składy win z winnic lokalnych, a także węgierskich i mołdawskich, podziemne restauracje, które byłyby połączone w jedną wielką trasę podziemną, dookoła obiegającą Rynek, z zejściem wzdłuż kolektora sanitarnego pod ulicą Mostową aż nad San.

W chwili obecnej koncepcja zagospodarowania piwnic i kolektora pod Rynkiem oczekuje na dofinansowanie do realizacji zadania ze środków unijnych. Natomiast nie są prowadzone działania skutkujące w przyszłości rozpoczęciem prac przy kolejnych etapach rewitalizacji piwnic pod kamienicami wokół Rynku.

architect Dominik Budyn³⁷. The project assumed using the surface of about 516 m² in the underground of the tenement house and about 118 m² in the historical collector for the purpose of the exposition: *Golden age of the city – How Przemysł became wealthy, beautiful and famous*. The project was preceded with a developed concept of the same title which received a positive opinion from the conservation services³⁸. The concept was compatible with the underground of the museum tenement house at 9 Market Square and with the use of its underground, ground floor in the form of a patio and 2-storey cellars for historical expositions with an already existing archeological exposition. The adaptation concept of the underground of the tenement house at 9 Market Square with the conversion of the patio between two museum tenement houses (9 Market Square and Serbańska Street) was done by D. Budyn and the construction project was done by A. Wendorff in November 2015³⁹. Following these project documentation official decisions were made. On 24 January 2017 a decision was made by the Monument Restorer of Podkarpackie Voivodship which allowed to carry out work connected with the development of the underground at 1 Market Square and the collector sewer according to the design by the architect D. Budyn⁴⁰. This decision accepted making two cavities in the walls of the cellars of the tenement house, the interior designs of the walls and ceilings, installation of scenography and multimedia devices and the conversion of the electrical installation for the needs of new devices. The design uses the string of cellars in the present state, that means after the revitalisation in the years 2009–2014, however, making two additional holes in order to achieve the communication continuity seems difficult to accept. It is a necessary interference in the historical substance, what is more, it is made in modern walls.

Thereby, there was a move away from the idea suggested by Jerzy Krużel, which assumed presentation of the architecture history of the tenement houses in Przemysł from Middle Ages to the contemporary times through exposing historical, multilayered cellar interiors of former merchant warehouses and the collector sewer after its revitalisation and also elements and details on the background of these historic walls. It was supposed to be the first stage followed by the revitalisation of the cellars of other tenement houses around the Market Square and developing them for commercial purposes: pubs, cafés, storage of wine from the local vineyards as well as from Hungarian and Moldovan vineyards, underground restaurants, which would be connected in one big underground route running around the Market Square with the descent along the collector sewer beneath Mostowa Street to the River San.

At the moment the concept of developing the cellars and the collector sewer beneath the Market Square is waiting for co-funding for the implementation of the task from EU funds. No activities aiming at future work on the further stages of revitalisation of the cellars beneath tenement houses around the Market Square are carried out.

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

Dokumenty

- [1] Decyzja L.dz. UOZ – 4-4148/237/2008/2009 w sprawie wpisania dobra kultury do rejestru zabytków z dnia 24.02.2009 roku. Orzeczono wpisać do rejestru zabytków nieruchomości województwa podkarpackiego pod numerem rejestru A – 331 m.in.: XVII-wieczny kolektor sanitarny biegnący pod płytą Rynku.
- [2] Decyzja znak INR – II.5142.5.2017.IZ z dnia 24.01.2017, pozwalająca Gminie Miejskiej Przemysłu na wykonanie prac związanych z zagospodarowaniem podziemi budynku Rynek 1 i kolektora sanitarnego pod ul. Mostową i płytą rynku, Podkarpacki Wojewódzki Konserwator Zabytków w Przemysłu, WUOZ w Przemysłu 2017.
- [3] Pismo Muzeum Ziemi Przemyskiej przy Placu Czackiego 3 w Przemysłu, L.dz. VI-124/67 z dnia 25. VIII. 1967 roku, adresowane do Muzeum Okręgowego, Dział Archeologii w Rzeszowie, podpisane przez dyrektora Muzeum mgr. Antoniego Kunysza.

Materiały niepublikowane i dokumentacje

- [4] Budyn D. Podziemna trasa turystyczna w Przemysłu – zagospodarowanie Podziemi Budynku rynek 1 i kolektora sanitarnego pod ulicą mostową i płytą Rynku. Projekt budowlany, Kraków, grudzień 2016, Archiwum Urzędu Miasta Przemysłu, Zakładowe Archiwum WUOZ w Przemysłu, nr 12 232.
- [5] Budyn D. Złoty wiek miasta. Jak Przemysłu stał się bogaty, piękny i sławny. Koncepcja zagospodarowania piwnic i kolektora pod rynkiem. Kraków, listopad 2015, Archiwum Urzędu Miasta Przemysłu, Zakładowe Archiwum WUOZ w Przemysłu, nr 11485.
- [6] Frazikowa R. Rękopis; Szkicownik z odręcznymi rysunkami architektonicznymi, a także notatkami i pomiarami, które były ręcznie zapisywane przez R.Frazikową podczas prac terenowych związanych z prowadzonymi badaniami historyczno-architektonicznymi Budynku Prezydium Miejskiej Rady Narodowej (ob. Urząd Miasta) przy Placu Wielkiego Proletariatu 1 (ob. Rynek 1) w Przemysłu, w latach 1966–1968. Własność prywatna.
- [7] Gałuszka J. Dokumentacja fizjograficzna szczegółowa dla potrzeb szczegółowego zagospodarowania przestrzennego miasta Przemysłu. Śródmieście. Geoprojekt Rzeszów (praca niepublikowana) 1968.
- [8] Krużel J. Trasa Turystyczna, biegnąca podziemia kamienic przyrynkowych z wykorzystaniem części zabytkowego kolektora w Rynku Starego Miasta. Przemysłu, 2001, Archiwum Miasta Przemysłu (praca niepublikowana).
- [9] Lewosiuk J. wraz z zespołem, Projekt budowlany przebudowy budynku w zakresie wykonania wejścia do podziemnej trasy turystycznej, działka nr 689, obręb 207 w Przemysłu, Rynek 1 – projekt zamienny, opracowany przez Architektoniczną Pracownię Projektową Jerzy Lewosiuk. Przemysłu 2011, mps, zasoby Zakładowego Archiwum WUOZ w Przemysłu, nr inw. 8881 (projekt budowlany); nr inw. 9243 (projekty branżowe).
- [10] Mermon J. Projekt architektoniczny (jako element projektu budowlanego) zewnętrznego wejścia do podziemi budynku Rynek 1 w Przemysłu, (opracowany zgodnie z decyzją UA.I.3.7331–127/02 z dnia 28 maja 2002 r.). Przemysłu, 2002. Mps, zasoby Zakładowego Archiwum WUOZ w Przemysłu, nr inw. 5872.
- [11] Mikoś T., Chmura J. Adaptacja pierwszego odcinka zabytkowego kolektora sanitarnego w Rynku w Przemysłu na odcinek podziemnej trasy turystycznej. Kraków, 2002, Archiwum AGH (praca niepublikowana).
- [12] Rosłoński R.K. Projekt kanalizacji Królewskiego Wolnego Miasta Przemysłu. Przemysłu, 1917 (praca niepublikowana), zasoby Archiwum PWiK.
- [13] Wendorff A. Projekt konstrukcyjny przebudowy patio, do projektu mgr inż. arch. D. Budyn, Koncepcja zabudowy patio w kamienicy Rynek 9 w Przemysłu, Kraków, listopad 2015, Archiwum Urzędu Miasta Przemysłu/Zakładowe Archiwum WUOZ w Przemysłu.
- [14] Wieja T. z zespołem, Projekt zabezpieczenia i adaptacji zabytkowego kolektora sanitarnego w Rynku w Przemysłu dla potrzeb uruchomienia Podziemnej Trasy Turystycznej. Projekt budowlany wejść i łącznika pomiędzy istniejącym kolektorem a kamienicami Rynek 1 i Rynek 11, ul. Mostowa, Rynek. Branża: architektura, Kraków 2009. Mps, zasoby Zakładowego Archiwum WUOZ w Przemysłu, nr inw. 8038.
- [15] Wieja T. Projekt zabezpieczenia i adaptacja zabytkowego kolektora sanitarnego w Rynku w Przemysłu dla potrzeb uruchomienia Podziemnej Trasy turystycznej. Projekt budowy łącznika w ulicy Mostowej pomiędzy istniejącym kolektorem a kamienicą Rynek 1, zawierający istotne odstępstwa od projektu budowlanego zatwierdzonego decyzją Prezydenta Miasta Przemysłu z dnia 23.08.2010 r. nr 288/10 w zakresie projektu zagospodarowania terenu, Kraków 2012. Mps, zasoby Zakładowego Archiwum WUOZ w Przemysłu, nr inw. 9537.
- [16] Wieja T., Mikoś T., Zołyński J., Bator J. Projekt zabezpieczenia i adaptacji zabytkowego kolektora sanitarnego w Rynku w Przemysłu dla potrzeb uruchomienia podziemnej trasy turystycznej. Projekt budowlany wejść i łącznika pomiędzy istniejącym kolektorem a kamienicami Rynek 1 i Rynek 11 w Przemysłu. Kraków, 2009.
- [17] Wisz J. Inwentaryzacja budowlana. Budynek administracyjny Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Przemysłu, ul. W. Proletariatu 1 w Przemysłu. Rzeszów, 1966 (praca niepublikowana).

- [18] Strzelecki Z., Ropski S., Jura Z. Opinia naukowa o stanie zagrożenia i wytyczne zabezpieczenia Dzielnicy Staromiejskiej w Przemyślu. Archiwum AGH, Kraków, 1972.

Publikacje

- [19] Chmura J. Zabytkowe Podziemia Przemyśla. Biuletyn Informacyjny Pracowników AGH 2002; 106/107.
- [20] Dalecki M. Przemyskie wodociągi w latach 1912–1939. Rocznik Przemyski 1999; XXXV(4).
- [21] Gosztyła M. Kamienica przyrynkowa miasta Przemyśla. T. 1 i 2, Politechnika Wroclawska, Wroclaw, 1998.
- [22] Frazikowa R. Budynek Miejskiej Rady Narodowej przy Placu Wielkiego Proletariatu 1 (d. Rynek) w Przemyślu. Sprawozdanie i opracowanie naukowych, terenowych badań historyczno-architektonicznych. Przemyśl, 1966–68.
- [23] Mikoś T., Chmura J., Tajduś A. Górnictwo-geotechniczne metody adaptacji i rekonstrukcji zabytkowych podziemi. 80 lat doświadczeń Akademii Górnictwo-Hutniczej w Krakowie w dziele ratowania najcenniejszych wyrobisk. Kraków 2014.

¹ Por.: M. Gosztyła, *Kamienica przyrynkowa miasta Przemyśla*, t. 1 i 2, Politechnika Wroclawska, Wroclaw 1998. Wydział Architektury, promotor: prof. dr hab. inż. arch. Ernest Niemczyk, recenzenci: prof. dr hab. inż. arch. Andrzej Kadłuczka, prof. dr hab. inż. arch. Stanisław Medeksza, praca wyróżniona przez Wydział Architektury Politechniki Wroclawskiej.

² J. Wisz, *Inwentaryzacja budowlana. Budynek administracyjny Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Przemyślu, ul. W. Proletariatu 1 w Przemyślu*, Rzeszów 1966 (praca niepublikowana).

³ R. Frazikowa, *Budynek Miejskiej Rady Narodowej przy Placu Wielkiego Proletariatu 1 (d. Rynek) w Przemyślu. Sprawozdanie i opracowanie naukowych, terenowych badań historyczno-architektonicznych*, Przemyśl, 1966–68, s. 6–8 (praca niepublikowana).

⁴ Jw., s. 6.

⁵ Jw., s. 33.

⁶ Jw., s. 34.

⁷ Pismo Muzeum Ziemi Przemyskiej przy Placu Czackiego 3 w Przemyślu, L.dz. VI-124/67 z dnia 25. VIII. 1967 roku, adresowane do Muzeum Okręgowego, Dział Archeologii w Rzeszowie, podpisane przez dyrektora Muzeum mgr. Antoniego Kunysza.

⁸ Szkicownik Renaty Frazikowej z odręcznymi rysunkami architektonicznymi, a także notatkami i pomiarami, które były ręcznie zapisywane przez R. Frazikową podczas prac terenowych związanych z prowadzonymi badaniami historyczno-architektonicznymi Budynku Prezydium Miejskiej Rady Narodowej (ob. Urząd Miasta) przy Placu Wielkiego Proletariatu 1 (ob. Rynek 1) w Przemyślu, w latach 1966–1968. Własność prywatna.

⁹ J. Gałuszka, Dokumentacja Fizjograficzna Szczegółowa dla potrzeb szczegółowego zagospodarowania przestrzennego miasta Przemyśl. Śródmieście, Geoprojekt Rzeszów (praca niepublikowana) 1968; cytuję za: T. Mikoś, J. Chmura, A. Tajduś, *Górnictwo-geotechniczne metody adaptacji i rekonstrukcji zabytkowych podziemi. 80 lat doświadczeń Akademii Górnictwo-Hutniczej w Krakowie w dziele ratowania najcenniejszych wyrobisk*, Kraków 2014, s. 510.

¹⁰ T. Mikoś, J. Chmura, A. Tajduś, *Górnictwo-geotechniczne metody adaptacji i rekonstrukcji zabytkowych podziemi. 80 lat doświadczeń Akademii Górnictwo-Hutniczej im. Stanisława Staszica w Krakowie*, Kraków 2013; cytuję za: T. Mikoś, J. Chmura, A. Tajduś, *Górnictwo-geotechniczne metody adaptacji i rekonstrukcji zabytkowych podziemi. 80 lat doświadczeń Akademii Górnictwo-Hutniczej w Krakowie w dziele ratowania najcenniejszych wyrobisk*, Kraków 2014, s. 510.

¹¹ Jw., s. 504.

¹² Z. Strzelecki, S. Ropski, Z. Jura, Opinia naukowa o stanie zagrożenia i wytyczne zabezpieczenia Dzielnicy Staromiejskiej w Przemyślu, Archiwum AGH, Kraków 1972 (praca niepublikowana); cytuję za: T. Mikoś, J. Chmura, A. Tajduś, *Górnictwo-geotechniczne metody adaptacji i rekonstrukcji zabytkowych podziemi. 80 lat doświadczeń Akademii Górnictwo-Hutniczej w Krakowie w dziele ratowania najcenniejszych wyrobisk*, Kraków 2014, s. 511.

¹³ *Inwentaryzacja podziemi w rejonie Rynku Starego Miasta w Przemyślu*, Warszawski Speleoklub PTTK, Warszawa 1972 (praca niepublikowana); cytuję za: T. Mikoś, J. Chmura, A. Tajduś, *Górnictwo-geotechniczne metody adaptacji i rekonstrukcji zabytkowych podziemi. 80 lat doświadczeń Akademii Górnictwo-Hutniczej w Krakowie w dziele ratowania najcenniejszych wyrobisk*, Kraków 2014, s. 510.

¹⁴ *Studium Historyczno-urbanistyczne Przemyśla, Karta dokumentacyjna obiektu*, T. Piekarz, Rzeszów 1979.

¹⁵ S. Józkiwicz, Z. Kohutek, *Stare Miasto w Przemyślu. Opinia na temat aktualnego stanu zagrożenia rozpatrywanego obszaru*, Kraków 1981, AGH T. III, praca niepublikowana.

A. Kleczkowski, *Stare Miasto w Przemyślu. Opinia hydrogeologiczna i geotechniczna podłoża i górotworu*, Kraków 1981, T. II, AGH, praca niepublikowana.

J. Magiera, M. Lauterbach, *Budowa geologiczna podłoża Przemyśla. Sprawozdanie z prac zespołu geologicznego – w ramach interdyscyplinarnego Studium dla celów rozwiązań technicznych i organizacyjnych w rewaloryzacji Starego Miasta w Przemyślu*, Kraków – Przemyśl 1989, praca niepublikowana.

Powyższe publikacje cytuję za: T. Mikoś, J. Chmura, A. Tajduś, *Górnictwo-geotechniczne metody adaptacji i rekonstrukcji zabytkowych podziemi. 80 lat doświadczeń Akademii Górnictwo-Hutniczej w Krakowie w dziele ratowania najcenniejszych wyrobisk*, Kraków 2014, s. 511.

¹⁶ M. Nodzak, A. Perlakowski, R. Zołotnyk, *Instalacje podziemne a problemy rewaloryzacji starej części miasta Przemyśla*, Przemyśl 1988, Archiwum PWiK, mps.

¹⁷ W. Trojanowski, *Zabytkowy odcinek kolektora w Rynku miasta Przemyśla – ocena stanu technicznego i koncepcja zabezpieczenia*, Przemyśl 1997, maszynopis; cytuję za: T. Mikoś, J. Chmura, A. Tajduś, *Górnictwo-geotechniczne metody adaptacji i rekonstrukcji zabytkowych podziemi. 80 lat doświadczeń Akademii Górnictwo-Hutniczej w Krakowie w dziele ratowania najcenniejszych wyrobisk*, Kraków 2014, s. 511.

¹⁸ M. Dalecki, *Przemyskie wodociągi w latach 1912–1939*, „Rocznik Przemyski” 1999, t. XXXV, z. 4, s. 87–98.

¹⁹ Jw., s. 98.

- ²⁰ Biblioteka Muzeum Narodowego Ziemi Przemyskiej, sygn. rkp 17990; cytując za: M. Dalecki, *Przemyskie wodociągi w latach 1912–1939*, „Rocznik Przemyski” 1999, t.XXXV, z. 4, s. 93, przypis nr 19.
- ²¹ M. Dalecki, *Przemyskie wodociągi...*, dz. cyt., s. 93.
- ²² R.K. Rośloński, *Projekt kanalizacji części Królewskiego Wólnego Miasta Przemysła*, Przemysł 1917. Praca niepublikowana, zasoby Archiwum PWiK.
Powyższe cytując za: T. Mikoś, J. Chmura, A. Tajduś, *Górnictwo-geotechniczne metody adaptacji i rekonstrukcji zabytkowych podziemi. 80 lat doświadczeń Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie w dziele ratowania najcenniejszych wyrobisk*, Kraków 2014, s. 511.
- ²³ M. Dalecki, *Przemyskie wodociągi...*, dz. cyt., s. 93, przypis 21.
- ²⁴ J. Kruźel, *Trasa Turystyczna, biegnąca podziemiami kamienic przyrynkowych z wykorzystaniem części zabytkowego kolektora w Ryнку Starego Miasta*, Przemysł 2001, Archiwum Miasta Przemysła, praca niepublikowana.
Powyższe cytując za: T. Mikoś, J. Chmura, A. Tajduś, *Górnictwo-geotechniczne metody adaptacji i rekonstrukcji zabytkowych podziemi. 80 lat doświadczeń Akademii Górniczo-Hutniczej im. Stanisława Staszica w Krakowie w dziele ratowania najcenniejszych wyrobisk*, Kraków 2014, s. 511.
- ²⁵ Pozwolenie nr 36/2001 wydane przez Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Przemysłu.
- ²⁶ A. Kostek, *Nadzór archeologiczny prac ziemnych przy ul. Mostowej w Przemysłu*, „Biuletyn Informacyjny Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemysłu”, Nr 6 (2001), Przemysł 2002, s. 32.
- ²⁷ Jw., s. 33.
- ²⁸ Decyzja L.dz. UOZ – 4-4148/237/2008/2009 w sprawie wpisania dobra kultury do rejestru zabytków z dnia 24.02.2009 roku. Orzeczono wpisać do rejestru zabytków nieruchomości województwa podkarpackiego pod numerem rejestru A – 331 m.in.: XVII-wieczny kolektor sanitarny biegnący pod płytą Rynku.
- ²⁹ J. Chmura, *Zabytkowe Podziemia Przemysła*, Kraków 2002, „Biuletyn Informacyjny Pracowników AGH”, nr 106/107. Praca publikowana.
T. Mikoś, J. Chmura, *Adaptacja pierwszego odcinka zabytkowego kolektora sanitarnego w Ryнку w Przemysłu na odcinek podziemnej trasy turystycznej*, Kraków 2002, AGH, praca niepublikowana.
Powyższe cytując za: T. Mikoś, J. Chmura, A. Tajduś, *Górnictwo-geotechniczne metody adaptacji i rekonstrukcji zabytkowych podziemi. 80 lat doświadczeń Akademii Górniczo-Hutniczej im. Stanisława Staszica w Krakowie w dziele ratowania najcenniejszych wyrobisk*, Kraków 2014, s. 511.
- ³⁰ Jw., s. 2.
- ³¹ Jw., s. 2, T. Mikoś, J. Chmura, A. Tajduś, *Górnictwo-geotechniczne metody adaptacji i rekonstrukcji zabytkowych podziemi...*, dz. cyt., s. 509.
- ³² T. Wieja, z zespołem, *Projekt zabezpieczenia i adaptacji zabytkowego kolektora sanitarnego w Ryнку w Przemysłu dla potrzeb uruchomienia Podziemnej Trasy Turystycznej. Projekt budowlany wejść i łącznika pomiędzy istniejącym kolektorem a kamienicami Rynek 1 i Rynek 11, ul. Mostowa, Rynek. Branża: architektura*, Kraków 2009. Mps, zasoby Zakładowego Archiwum WUOZ w Przemysłu, nr inw. 8038.
Zespół: mgr inż. arch. Tomasz Mikoś – architektura, mgr inż. Janusz Żołyński – konstrukcja, mgr inż. Janusz Bator – instalacje elektryczne.
- Projekt został zatwierdzony decyzją Prezydenta Miasta Przemysła z dnia 23.08.2010 r. nr 288/10 w zakresie zagospodarowania terenu.
- ³³ J. Mermon, *Projekt architektoniczny (jako element projektu budowlanego) zewnętrznego wejścia do podziemi budynku Rynek 1 w Przemysłu (opracowany zgodnie z decyzją U.A.I.3.7331–127/02 z dnia 28 maja 2002 r.)*, Przemysł 2002. Mps, zasoby Zakładowego Archiwum WUOZ w Przemysłu, nr inw. 5872. Projekt został zatwierdzony decyzją SOZ – 1–4156/66/2002 z dnia 29.10.2002 r.
- ³⁴ T. Wieja, *Projekt zabezpieczenia i adaptacja zabytkowego kolektora sanitarnego w Ryнку w Przemysłu dla potrzeb uruchomienia Podziemnej Trasy turystycznej. Projekt budowy łącznika w ulicy Mostowej pomiędzy istniejącym kolektorem a kamienicą Rynek 1, zawierający istotne odstępstwa od projektu budowlanego zatwierdzonego decyzją Prezydenta Miasta Przemysła z dnia 23.08.2010 r. nr 288/10 w zakresie projektu zagospodarowania terenu*, Kraków 2012. Mps, zasoby Zakładowego Archiwum WUOZ w Przemysłu, nr inw. 9537. Zespół projektowy: dr inż. arch. Tomasz Wieja – architektura, mgr inż. Jerzy Zajic – konstrukcja.
- ³⁵ J. Lewosiuk wraz z zespołem, *Projekt budowlany przebudowy budynku w zakresie wykonania wejścia do podziemnej trasy turystycznej, działka nr 689, obręb 207 w Przemysłu, Rynek 1 – projekt zamienny*, opracowany przez Architektoniczną Pracownię Projektową Jerzy Lewosiuk. Przemysł 2011, mps, zasoby Zakładowego Archiwum WUOZ w Przemysłu, nr inw. 8881 (projekt budowlany); nr inw. 9243 (projekty branżowe). Zespół projektowy: mgr inż. arch. J. Lewosiuk – architektura, mgr inż. arch. G. Malawski – architektura, mgr inż. W. Jaśkowski – konstrukcja, mgr inż. J. Baran – konstrukcja, mgr inż. A. Jarecki – instalacje sanitarne, mgr inż. E. Starego – instalacje sanitarne, mgr inż. Robert Bęben – instalacje elektryczne, mgr inż. W. Nowak – instalacje elektryczne.
- ³⁶ T. Wieja, T. Mikoś, J. Żołyński, J. Bator, *Projekt zabezpieczenia i adaptacji zabytkowego kolektora sanitarnego w Ryнку w Przemysłu dla potrzeb uruchomienia podziemnej trasy turystycznej. Projekt budowlany wejść i łącznika pomiędzy istniejącym kolektorem a kamienicami Rynek 1 i Rynek 11 w Przemysłu*, Kraków 2009.
- ³⁷ D. Budyn, *Podziemna trasa turystyczna w Przemysłu – zagospodarowanie Podziemi Budynku rynek 1 i kolektora sanitarnego pod ulicą mostową i płytą Rynku*. Projekt budowlany, Kraków, grudzień 2016, Archiwum Urzędu Miasta Przemysła, Zakładowe Archiwum WUOZ w Przemysłu, nr arch. 12 232.
- ³⁸ D. Budyn, *Złoty wiek miasta. Jak Przemysł stał się bogaty, piękny i sławny. Koncepcja zagospodarowania piwnic i kolektora pod rynkiem*, Kraków, listopad 2015, Archiwum Urzędu Miasta Przemysła, Zakładowe Archiwum WUOZ w Przemysłu, nr arch. 11485.
- ³⁹ A. Wendorff, *Projekt konstrukcyjny przebudowy patio*, do projektu mgr inż. arch. D. Budyn, *Koncepcja zabudowy patio w kamienicy Rynek 9 w Przemysłu*, Kraków, listopad 2015, Archiwum Urzędu Miasta Przemysła, Zakładowe Archiwum WUOZ w Przemysłu.
- ⁴⁰ Decyzja znak INR – II.5142.5.2017.IZ z dnia 24.01.2017, pozwalająca Gminie Miejskiej Przemysł na wykonanie prac związanych z zagospodarowaniem podziemi budynku Rynek 1 i kolektora sanitarnego pod ul. Mostową i płytą rynku, Podkarpacki Wojewódzki Konserwator Zabytków w Przemysłu, WUOZ w Przemysłu 2017.

Streszczenie

W wyniku przeprowadzonych w latach 60. XX wieku badań architektoniczno-historycznych R. Frazikowa wskazała na odkrywki, elementy architektoniczne i detale, które świadczyły o wielofazowości powstania kamienicy przy Rynku 1 i konieczności dalszych badań, w tym kwerendy archiwalnej i badań archeologicznych. Badaczka sformułowała także postulaty, w których wniosowała o pozostawienie wszystkich piwnic jako pomieszczeń nieotynkowanych z uczynionym wątkiem muru i uzupełnionymi spoinami. Kolejne ustalenia zapadły w 1972 roku, gdy Rynek Starego Miasta został wpisany do rejestru zabytków jako miejski układ urbanistyczny prawnie chroniony. Wynikiem analizy i badań specjalistów z Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie było naukowe opracowanie opinii na temat zagrożeń dla zabytkowego budownictwa w rejonie przemyskiej Starówki autorstwa Z. Strzeleckiego, S. Ropskiego, Z. Jury. Przeprowadzona została także przez Warszawski Speleoklub PTTK inwentaryzacja podziemi w rejonie Rynku Starego Miasta w Przemyślu. Powstało również opracowanie inżyniersko-historyczne na temat podziemnych instalacji i wynikających z tego problemów rewaloryzacji historycznej części miasta Przemyśla autorstwa M. Nodźaka, A. Perłakowskiego i R. Zołotnyka. W 1997 roku zostały omówione wycinkowo przez W. Trojanowskiego stare, murowane z łamanego kamienia kanały sanitarne, biegnące pod płytą przemyskiego Rynku. Wyniki powyższych opracowań i badań architektonicznych Renaty Frazikowej były prologiem do rozpoczętych prac koncepcyjnych nad udostępnieniem piwnic w kamienicy Rynek 1 ćwierć wieku później.

Na przełomie XX i XXI wieku ponownie podjęto tematykę rewitalizacji piwnic pod przemyskim magistratem w połączeniu z zabytkowym odcinkiem kolektora biegnącym pod płytą Rynku dla celów turystycznych. Stanowiło to punkt wyjścia do późniejszych prac adaptacyjnych, które miały miejsce w I ćwierćwieczu XXI wieku. Powstałe projekty obejmowały oczyszczenie i restaurację piwnic pod magistratem miejskim w kamienicy przy Rynku 1 oraz udrożnienie i rewaloryzację nowożytnego kolektora sanitarnego. Połączenie tych obu przestrzeni podziemnych o historycznym znaczeniu dla rozwoju miasta miało stanowić I etap rewitalizacji Podziemnego Przemyśla i utworzenia Podziemnej Trasy Turystycznej. Obecnie koncepcja ta jest kontynuowana przez zagospodarowanie piwnic i podziemnego przejścia kolektorem sanitarnym oraz połączenie nowoczesnym łącznikiem z dwoma kondygnacjami piwnic tzw. Kamienicy Brzykowskiej, należącej do Muzeum Historii Miasta Przemyśla, stanowiącego oddział Muzeum Narodowego Ziemi Przemyskiej. Są to interesujące rozwiązania projektowe i konserwatorskie, a także badawcze w zakresie historii architektury, ze względu na dotychczas niedostępne obiekty podziemnego budownictwa.

Abstract

As a result of architectural and historical research carried out in the 1960s, R. Frazikowa pointed out on outcrops, architectural elements and details that were the evidence of multi-phase construction of the tenement house at 1 Market Square and the necessity of further research including archive search and archeological research. The researcher postulated to leave all the cellars unplastered with visible fragment of the wall and filled in joints. Other arrangements were made in 1972 when the Market Square entered the register of objects of cultural heritage as an urban layout protected by law. The output of the analysis and the research by the specialists from the University of Science and Technology in Krakow was a scientific description of the opinions about the threats for the historical buildings in the Market Square of Przemyśl by Z. Strzelecki, S. Ropski, Z. Jura. Warsaw Speleo Club PTTK also carried out an inventory of the underground of the Market Square in Przemyśl. Engineering and historical study about the underground installations and connected with them problems with the upgrade of the historical part of the city was created by M. Nodźak, A. Perłakowski and R. Zołotnyk. In 1997 an old sewage system made of broken stone which runs beneath the surface of the Market Square in Przemyśl was partly described by W. Trojanowski. The results of the abovementioned descriptions and architectural research by Renata Frazikowa were the prologue to the started conceptual work on opening for public the cellars of the tenement house at 1 Market Square that took place a quarter of a century later.

At the turn of the 20th and the 21st century the topic of revitalisation for tourist purposes of the cellars beneath the Magistrate building in Przemyśl together with the historical part of the collector sewer that runs beneath the surface of the Market Square was brought up again. It was the starting point for later adaptation work that took place in the first quarter of the 21st century. The projects involved clearing and restoration of the cellars beneath the Magistrate in the tenement house at 1 Market Square as well as unblocking and upgrading of the modern collector sewer. Connecting these two underground spaces of historical value for the development of the town was the first stage of the revitalisation of the Underground Przemyśl and creating the Tourist Underground Route. At the moment the concept is continued by the development of the cellars and the underground passage along the collector sewer as well as by modern connection with two storeys of so called Brzykowska Tenement House, which belongs to the Museum of the History of the City of Przemyśl and is a branch of the National Museum of Przemyśl. They are very interesting design and conservation solutions also in terms of the history of architecture due to so far inaccessible spaces of underground constructions.